

Patrik Åström

Paleografi

introduktion till den svenska
latinskriftens historia

abcdef

ABCDEF GHI

abcdef ghi

abcdcfghi

Innehåll

Paleografi introduktion till den svenska latinskriftens historia	1
Inledning	5
Bokstavsterminologi	6
<i>Särskilda tecken</i>	7
Förkortningstecken	7
Diakritiska tecken.....	8
<i>Paleografisk analys</i>	8
Bokstavsanalys	9
Skriftanalys	9
Bakgrund: Latinskriften utanför Sverige	11
<i>Antika skrifter</i>	11
Monumentalis: inskriftstyp.....	11
Capitalis	11
Capitalis quadrata	11
Romersk kursivskrift.....	12
<i>Senantika och tidigmedeltida skrifter</i>	13
Uncialer.....	13
Halvuncialer	14
Insulär minuskel.....	16
Merovingisk skrift	17
Karolingisk minuskel	18
Beneventana	19
Kurialstil och ”påveminuskel”	19
Hög- och senmedeltida skrifter i Sverige	20
<i>Inledning</i>	20
<i>Förgotisk skrift</i>	21
<i>Gotisk minuskelskrift</i>	23
Nordlig textualis.....	25
Cursiva.....	26
Äldre gotisk kursiv	26
Yngre gotisk kursiv	26
Hybrida	28
<i>Utmärkningsskrifter</i>	30
Initial eller anfang.....	30
Kapitäl.....	30
Lombard.....	31
Streckade bokstäver.....	31
”Gallerskrift” och förlängda bokstäver	31
<i>Skiljetecken och andra markörer</i>	31
<i>Taltecken</i>	32
<i>Mz och thz: Problemet med Z</i>	33
<i>Handskrifter</i>	34
<i>Litteratur</i>	35

Använda förkortningar:

LSTB: Linköping, Stadsbiblioteket, Stiftsbiblioteket

LUB: Lund, Universitetsbiblioteket

SHM: Stockholm, Statens historiska museum

SKB: Stockholm, Kungliga biblioteket

SRA: Stockholm, Riksarkivet

Strängnäs: Strängnäs, Domkyrkobiblioteket

UUB: Uppsala, Universitetsbiblioteket

Teckensnitten i exemplen är jämkade så att alla har samma H-höjd.

Inledning

Paleografi kallas läran om skriften och skriftens historia.

På de följande sidorna beskrivs skriftutvecklingen i medeltida böcker från antiken till medeltiden. Skriftutvecklingen i så kallade brev eller diplom, som till viss del avviker från böckernas, behandlas inte.

Tyngdpunkten ligger på svensk medeltida paleografi, det vill säga skriftens utformning och utveckling från Vikingatidens slut på 1000-talet fram till Medeltidens slut vid början av 1500-talet. Skildringen av den senantika och tidigmedeltida utvecklingen ägnas främst åt sådana drag som innebär ett brott mot tidigare stadier och som pekar framåt och påverkar utvecklingen.

Samtliga daterade svenskspråkiga handskrifter som finns upptagna i Monica Hedlunds katalog (se nedan) har fått bidra med typalfabetena i den gotiska avdelningen. Därtill kommer några latinska handskrifter med svenskt ursprung.

Alla typalfabeten är digitala typsnitt framställda från handskriftsbilder, med undantag från de ”prototyper” som inleder avdelningarna: de baseras på Bischoffs eller Derolez arbeten som anges nedan. Exempel, länkar eller i några få fall hänvisningar till handskrifter som det går lätt att hitta på nätet, föregås av en pekande hand. Att så få handskrifter hittills har digitaliserats och att det tillgängliga bildmaterialet ibland är för dåligt, har gjort att handskrifter som borde ha varit med saknas, och att de exempel som finns med inte alltid är så bra som vore önskvärt.

Förklaringar till de termer som används i framställningen och andra viktiga termer förklaras i första avsnittet. Men några påpekanden kan behövas redan här:

Grafem, bokstavstyper, är markerade genom att vara satta inom spetsparenteser.

Gemena teckentyper (småbokstäver) får som regel stå för både minuskler (småbokstäver) och majuskler (storbokstäver).

Översättningar av termer är satta mellan enkla citattecken, när så behövs.

Beskrivningarna bygger främst på tre arbeten: Bernhard Bischoffs *Paläographie des römischens Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986), Karin Schneiders *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten* (1999), och Albert Derolez *The palaeography of gothic manuscript books* (2003). Av särskild betydelse har också varit Marc Drogins *Mediaeval calligraphy: its history and technique* (1989), Otto Mazals *Lehrbuch der Handschriftenkunde* (1986) och Odd Einar Haugens ”The development of Latin script I: in Norway” i O. Bandle m.fl. *The Nordic languages: an international handbook of the history of the North Germanic languages*. Vol. 1. (2002), samt M. B. Parkes, *English cursive book hands, 1250–1500* (1969 och senare).

Typsnitten i avsnittet om den gotiska skriften bygger på bilderna i Monica Hedlunds *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift vor 1600 in Schweden*. Bd 1:1–2:2 (1978–80).

Se också:

[bnf L'Aventure des écritures](#)

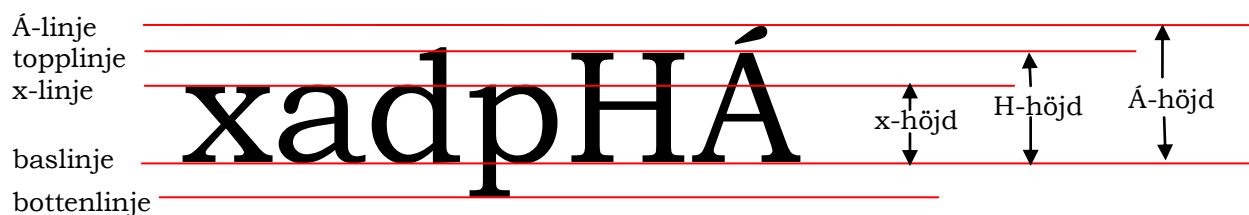
[Abbreviations™ Online The first Web database of medieval Latin abbreviations](#)

<http://www.typolexikon.de-p-palaeotypie.html>

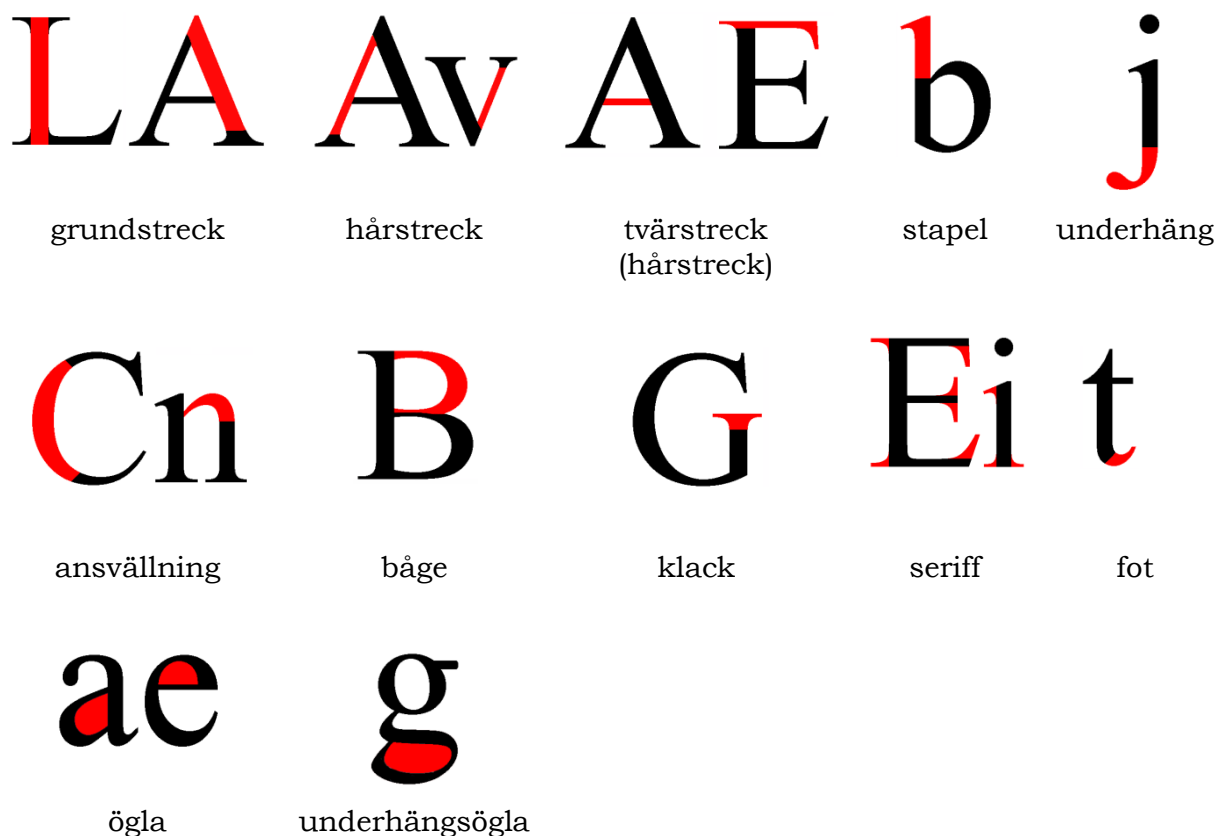
[Palaeographia](#)

[Transcriberen van Middelnederlandse teksten](#)

Bokstavsterminologi

Figur 1.

Figur 2.

anslutning: den punkt där två linjer möts, t.ex. grundstreck och ansvällningen/bågen på n.

abbreviatur: se förkortningstecken

Å-höjd/Å-höjd: avståndet från baslinjen till Å-linjen

allografem: variant av grafem, se detta ord

anfang = initial: bokstav som inleder en text eller ett textavsnitt och som är framhävd genom sin storlek och ibland färg och utsmyckning

Åp-höjd/Åp-höjd: avståndet från bottenlinjen till Å-linjen

bakstreck: streck draget uppifrån ner mot höger: \, t.ex. hårstreck på A och X.

baslinje: den linje bokstäverna (utan underhäng) står på

bottenlinje: den linje som bokstäver med underhäng når ner till

duktus: antalet streck, deras ordning och riktning, som används för att skriva en enda bokstav

fyrlinjesystem: bokstäverna står på baslinjen och de flesta når upp till x-linjen (aceimnorstuvwx), men några går över den och har staplar som når topplinjen (bdöfhkl), och några har underhäng som når ner till bottenlinjen (gjpqy), en bokstav sträcker sig mellan topp- och bottenlinjerna (b).

gemen (pl. gemener): typografisk term, småbokstav (jfr minuskel):

abcdöefghijklmnopqrstþuvwxyzåäæöøœ

H-höjd: avståndet mellan baslinjen och topplinjen

hårstreck: jfr tvärstreck

initial = anfang: bokstav som inleder en text eller ett textavsnitt och som är framhävd genom sin storlek och ibland färg och utsmyckning

kursiv skrift: skrift avsedd för snabb och löpande skrift och som därför har förenklad duktus och ett reducerat antal pennlyftningar (e. Derolez)

ligatur: två eller fler bokstäver som sitter ihop (t.ex. fi, fl), ofta så att de har en del gemensam (t.ex. Æ, Œ)

majuskel (pl. majuskler): paleografisk term, "storbokstav", bokstav i tvålinjesystem, jfr versal 2

minuskel (pl. minuskler): paleografisk term, "småbokstav", bokstav i fyrlinjesystem, jfr gemen

mittband: området mellan baslinjen och x-linjen

seriff: ett litet dekorativt streck som lagts till streckens slut på en bokstav

sir: dekorativt hårstreck

snedstreck: streck draget uppifrån ner mot vänster: /, t.ex. grundstreck på A och X.

stapel: i minuskelskrift den del av grundstreckket som når över x-linjen, t.ex. på b, h, l.

textskrift: den vanliga skriften; typografterm: brödtext.

tvålinjesystem: alla bokstäver står på baslinjen och når upp till topplinjen (ABCDEFGH ...)

underhäng: den del av grundstapeln som når under baslinjen, t.ex. på p, q.

utmärkningsskrift: skrift som avviker från den vanliga textskriften, t.ex. genom sin form (majuskel i minuskelskrift), avvikande färg eller streckning (extralinjier dragna genom bokstavskroppen, ibland i avvikande färg).

versal (pl. versaler): 1) paleografisk term, bokstav som inleder versrad

versal (pl. versaler): 2) typografisk term, storbokstav, (jfr majuskel):

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTþVWXYZÅÄÆÖØŒ

x-höjd: avståndet mellan baslinjen och x-linjen

Särskilda tecken

Förkortningstecken

Medeltida text förkortades i mer eller mindre grad, i olika omfattning under skilda tider. De förekommande förkortningarna var av följande slag:

- *avbrytning* (suspension): ordslutet utelämnades
- *sammandragning* (kontraktion): vissa bestämda bokstäver, ofta från början, mitten och slutet av ett ord, fick stå för hela ordet; dit hör särskilt en grupp ord som rör religiösa ting, de s. k. nomina sacra (t.ex. ds= deus 'gud', dms=dominus 'Herre', scs= sanctus 'helig')
- *förkortning markerad med särskilda tecken*: för ett antal vanliga latinska affix (prefix och suffix) fanns särskilda tecken. De vanligaste av dessa affix var:

cum/con	-en	per-	-rum	-ur
	-er/-ir	pre-		-us/-bus
	-es/-is	pro-		

Avbrytning markerades ibland med ett tecken som liknar modernt semikolon.

Suspension markerades ofta med ett rakt streck ovanför en eller flera bokstäver: det så kallade *allmänna förkortningstecknet*.

Nasaler, d.v.s. <m> eller <n>, markerades med ett rakt eller ibland uppåtböjt streck – ett så kallat *nasalstreck* – ovanför en annan bokstav. Det allmänna förkortningstecket och nasalstrecket liknar varandra, och måste ofta tolkas utifrån sammanhanget.

Ibland kunde förkortning ske med hjälp av *överskrivna bokstäver*, d.v.s. en bokstav skrevs (ofta i mindre format) ovanför en annan och kan stå för både den ursprungliga bokstaven, och ytterligare andra, som utelämnats. I fornsvenska handskrifter rör det sig oftast om ett överskrivet <a> som står för <ar/ra>. Tecknet har för det mesta förenklats, så att det liknar en våg eller ett modernt skrivstils-u. – Överskrivna bokstäver kunde även bara innebära ett förenklat/utrymmes-sparande skrivsätt. Dit hör till exempel <a> och <o> med överskrivet <e> som i Tyskland ursprungligen betecknade diftonger, men som kom att ange omljudsvokalerna <ä> och <ö>, och som infördes från Tyskland i Sverige vid 1500-talets början.

Diakritiska tecken

Med diakritiska tecken menas tecken placerade ovanför en bokstav, eller i direkt anslutning uppe på eller nedanför en bokstav. De kan ha sitt ursprung antingen i ligaturer eller förkortningstecken. Exempel:

- <a>, <i>, <j> och <o> med prick eller (hår-)streck över: <a', i, j, o'>
- <a>, <c> och <e> med hakar: <ạ>, <c̣> och <ẹ>
- <u> med båge över <u>
- <y> med prickar: <ÿ>

I svensk skrift infördes vid 1500-talets början prickarna över <ä, ö>, hämtade från tysk skrift (de diakritiska tecknen hade tidigare haft olika utformningar, se nedan). Vid samma tid infördes också den inhemska uppfinningen ring över <å>.

Paleografisk analys

Avgörande för uppdelningen mellan olika skrifter är

- tvålinjesystem eller fyrlinjesystem
- teckens utformning
- förhållandet mellan bokstävernas längd och deras x-höjd.

I ett *tvålinjesystem* har alla bokstäver samma höjd och de ryms alltså i sin helhet mellan bas- och topplinjen.

I ett *fyrlinjesystem* finns fyra olika bokstavshöjder: *låga bokstäver* som sträcker sig från baslinjen till x-linjen, *höga bokstäver* med staplar som når topplinjen, *djupa bokstäver* som har underhäng som når bottenlinjen, *långa bokstäver* som sträcker sig från bottenlinjen till topplinjen.

Indelningen är en generalisering hämtad från typografisk terminologi. Vissa bokstäver i grafiska typsnitt är anpassade till synintrycket, vilket innebär att bokstäverna överskrider (de tänkta) linjerna, se t.ex. <d> i figur 1. I medeltida skrifter förekommer ofta en variation som har att göra med att skrifterna är handskrivna: radhöjderna är aldrig exakt de samma. I vissa skrifttyper, särskilt i gotisk kursivskrift, kan vissa bokstäver, särskilt <d> och långt <s> = <ſ>, ha en höjd mellan x-linjen och topplinjen.

Vid analysen av skillnaden mellan längd/höjd-förhållandet hos två skrifttyper kan det räcka med att studera <c, e, n, o, u>, t.ex. mellan uncialer och halvuncialer, men även förhållandet x-linjen - topplinjen kan ha betydelse, t.ex. vad beträffar skillnaden mellan karolingisk minuskel och gotisk textualis.

Bokstavsanalys

Vid bokstavsanalysen tas hänsyn till

- antalet streck som bygger upp bokstaven
- den ordning i vilken strecken dragits
- riktningen i vilken strecken dragits.

Dessa tre drag kallas gemensamt för bokstavens eller grafemets duktus (ductus). Av betydelse är även:

- pennvinkeln, dvs. pennans vinkel mot underlaget, vanligen 0°, 30° eller 45°.
- pennspetsens bredd.

Skriftanalys

Skriftens utformning och karaktär påverkas av:

- bokstävernas bindning eller anslutning till varandra
- skriftvinkeln i förhållande till baslinjen:
vänsterlutning = grundstrecken går uppifrån vänster ner mot höger i förhållande till baslinjen,
upprätt = grundstrecken går i rät vinkel mot baslinjen,
högerlutning = grundstrecken går uppifrån höger ner mot vänster i förhållande till baslinjen
- löpning, "currens", ett resultat av skrivhastigheten
- anpassning av enskilda skrifttecken under påverkan av omgivningen:
  - 1) initialt: efter blanksteg (spatium),
  - 2) medialt: mellan andra bokstäver
  - 3) finalt: före blanksteg (spatium)
- allografer: varianter av samma grafem (bokstav); kan ha uppkommit som en följd av anpassning efter omgivningen
- bokstävernas höjd: dels a) förhållandet x-höjd : H-höjd : p-höjd; dels b) relationen mellan bottenlinjen – baslinjen – x-linjen – topplinjen, dvs. underhängens och staplarnas storlek jämfört med x-höjden
- bokstävernas bredd: förhållandet mellan bokstavens längd och x-höjden.

Kalligrafer, professionella skönskrivare, uttrycker förhållandena mellan bokstävernas mått (höjd och bredd) i antal pennbredder. En pennbredd är lika med bredden på ett lodrätt streck när pennvinkeln mot under laget är noll grader, och bredden på ett 45-gradigt snedstreck när pennvinkeln också är 45 grader.

Texttyp, höjd, pennvinkel

Den engelske kalligrafen Marc Drogin, *Mediaeval calligraphy: Its history and technique* (New York m.fl. 1989) har angett följande höjdmått och pennvinklar för olika skrifttyper.

Texttyp	höjd (i pennbredder)	pennvinkel
Capitalis (Roman rustic) 0–600	4–6	45
Äldre uncial (Uncial) 200–600	4–5	30
Yngre uncial (Artificial uncial) 500–1000	<3–>5	10
Halvuncial (Roman half-uncial) 200–800	3–5/6	20–30
Insulär halvuncial (Insular majuscule) 500–900	5	0–20
Insulär minuskel (Insular minuscule) 500–1500	5–6	45–70
Merovingisk skrift: Luxeuilminuskel (Luxeuil minuscule) 600–800	5	45
Karolingisk minuskel (Carolingian minuscule) 700–1150	3–5	45
Förgotisk skrift (Early gothic) 1000–1200	4–6	20–45
Gotisk textualis (Gothic textura quadrata) 1200–1500	3–5	30–45
Gotisk textualis (Gothic textura prescisus vel sine pedibus) 1200–1500	4–5	45
Gotisk hybrida (Gothic littera bastarda) 1200–1500	4–6	45

*

Skriftens utveckling från antiken till medeltiden kan något förenklat sägas ha präglats av ett växelspel mellan noggrant utformade, kalligrafiska skrifter, och snabbt skrivna skrifter för mera vardagligt bruk, så kallade kursiva skrifter. Enkelt uttryckt tvingas en förenkling fram när den ena eller andra skrifttypen inte längre är riktigt funktionell. En kalligrafisk skrift är från början avsedd för dyra, konstfullt utformade böcker eller monument huggna i sten. Men den kan med tiden komma att skrivas allt noggrannare, och kräver till sist för stora kostnader i form av möda och tid. En kursivskrift å sin sida kan gå mot att bli allt snabbare och enklare att skriva – men når till sist en punkt när skrivandet blir så förenklat att skriften blir svårläst. I båda fallen sker då en rörelse ”mot mitten”: den kalligrafiska skriften lånar vid sådana tillfällen drag från kursiven och förenklas, medan kursiven i motsvarande situation stramas upp och lånar drag av den kalligrafiska skriften.

Bakgrund: Latinskriften utanför Sverige

Antika skrifter

Den antika skriftens bokstäver hade i stort sett samma former som vår nutida versaler. De antika skrifterna kännetecknas allmänt av att ordmellanrum saknas.

Monumentalis: inskriftstyp

Monumentalis kallas en skrift som användes för inskrifter i sten (monument) och trä. Denna skrifttyp ligger till grund för de moderna storbokstäverna:

ABCDEFGHIJKLMN OPQRST V XYZ

- Tvålinjesystem
- <I> och <J> är allografer som används utan åtskillnad
- <K> är inlånat från grekiskan
- <U> och <V> är allografer som används utan åtskillnad
- <W> finns inte.

Capitalis

Capitalis (kapitalskrift, captialis rustica, rustica) är en bokskrift som etablerades på 300-talet, vid sidan om romersk kursivskrift. Den ägde bestånd till 1100-talet, under 800–1100-talen främst som utmärkningsskrift, i konkurrens eller blandning med uncialskrift.

ABCDEFGHI GCHIKLMNOPQRSTU XYZ

- Tvålinjesystem, men <b, f, l, y> kan vara förlängda utöver tvålinjesystemet.
- Förhållandet x-höjd / längd 2:1.
- <g> uppträder med två allografer, Ġ med ofullständigt tvärstreck, och Ċ med nerstapel.

☞ Utrechtpsalteriet från ca 820–840 framhålls ofta som mönster ([Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS Bibl. Rhenotraiectinae I Nr 32](#))).

☞ Utmärkningsskrift i Uppsala universitetsbibliotek C 88 (Italien, 1085–1089).

ABCDE HI LMNOP RST V

Capitalis quadrata

En ”fyrkantig” variant av kapitalskriften kallas Capitalis quadrata.

ABCDEFGHI LMNOPQRSTVXYZ

- Tvålinjesystem.
- Förhållandet x-höjd / längd 1:1.

Märk de två allograferna av <A>.

Romersk kursivskrift

Den romerska kursivskriften uppträder i en äldre och en yngre variant.

Äldre romersk kursiv

Den äldre romerska kursiven (majuskelkursiv, kapitalkursiv) användes fram till 200-talet.

λ δ ε f h i j l m n o p q r s t u v x

(a b c d e f g h i j l m n o p q r s t u v x)

- Tvålinjesystem.
- <b> reduceras till krokigt bakstreck med undersatt båge riktad neråt eller åt vänster och liknar alltså modernt <d>: δ ḡ
- <d> med stapel riktad uppåt eller åt vänster: δ ḡ,
- <e> rundat eller i form av två böjda streck, ε ε
- <h> med bara en stapel: h,
- <r> med sned stapel och vågformat överstreck: r r

Yngre romersk kursiv

Den yngre romerska kursiven (minuskelkursiv) uppstod omkring år 300, var etablerad ca 400 och bestod utan större förändringar till 900-talet.

a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u y z

(a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u y z)

- Fyrlinjesystem: <b, c, d> osv. med staplar över mittbandet, <f, g, p, q> med underhäng nedanför mittbandet
- <b> med båge åt höger: b i motsats till den äldre kursivens δ
- <g> med stor båge under baslinjen, med rakt täckstreck: g
- <m> bågformat med tre staplar: m
- <n> staplarna sammanbinds med båge upptill: n
- <s> har formen av s.k. långt s: s

Märk! <i> och <j> är allografer liksom <u> och <v>, och kan i alla fyra fallen beteckna vokal eller konsonant.

Tachygrafi, snabbskrift

Under antiken uppfanns olika system för snabbskrift (stenografi), som ägde bestånd in till 1100-talet. Systemen byggde, liksom de moderna motsvarigheterna, på att tecken representerade stavelser eller ord, istället för enskilda bokstäver. Vissa av dessa tecken införlivades i de vanliga skriftsystemen, och användes som markeringar av förkortningar, s.k. förkortningstecken. I regel rör det sig då om förkortningar av bestämda stavelser. Särskilt vanliga är förkortningstecken i texter

på latin, men de förekommer rätt sparsamt i folkspråkliga texter, och brukar då inskränkas till några få typer.

Senantika och tidigmedeltida skrifter

Uncialer

Uncialskriften etablerades på 300-talet, och ägde bestånd till 700-talet. Den indelas i en äldre och en yngre typ. Skriften påstås ibland ha tillkommit genom "kalligrafiskt omformning" av den romerska kursiven (Bischoff 91). Det är en sanning med modifikation: <a, d, e, h, m, p, q>, alltså

Λ α ε h m p q

har former hämtade från yngre romersk kursiv:

a d e h m p q

övriga uncialbokstäver (se nedan) har former snarast hämtade från kapitalskriften (capitalis):

BC FG I KL NO RSTUXYZ.

Äldsta skedet (300–400-tal):

Λ ABCDEFCHI LMNOPQRSTUXYZ

- Alla bokstäver har samma höjd, men <f, g, p> och <q> har (oftast) ett kort underhäng, som går strax under baslinjen: f g p q
- <a> har formen av ett bakstreck med en vinkel ansatt från vänster: Λ
- <d> har sned stapel: d
- <h> är hämtat från romerska kursiven: h
- <m> är hämtat från romerska kursiven: m
- <q> har en mycket kort stapel (cauda) och står i stort sett helt på baslinjen: q

Yngre skedet (500–700-tal):

Λ ABCDEFCHI LMNOPQRSTUXYZ

- De yngre uncialerna brukar föras till tvålinjesystemskrifterna. Detta trots att underhängen på <f, g, p, q> är tydliga, och staplarna på <h, l> som regel går över topplinjen.
- <a> bakstreck med båge: Λ
- <m> bågformat med kraftigt rundade bågar (cirkelsektorer): m
- <f, g, p, q> förlängda underhäng: f g p q
- <l> förlängd tvärstapel: L mot äldre skedets l

- ☞ Evangelistarium från Wearmouth-Jarrow (sammanbundet med Utrechtpsalteriet: Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS Bibl. Rhenotraiectinae I Nr 32), ca 700

Ligaturer

Den i yngre tid vanliga ligaturen mellan <a> och <e> uppträder under denna tid:

Æ.

Likaså förekommer bindning bland annat mellan:

<o> och <r>: Œ

<n> och <t>: NT

<u> och <m>: um

<u> <n> och <t> UNT

<u> och <r>: UR.

Insulär uncial

På de Brittiska öarna utvecklades en egen variant av uncialskriften under 500- och 600-talen.

- ☞ Psalterium (London, British Library, Cotton Vespian A. I., ”Vespasian Psalter”) Canterbury, 700-talet:

ABCDEFGHI LMNOPQRST

- Tydliga seriffer på t.ex. <c, n, t >, CNT, och ansatser på <f, h, l>, fhL
- <g> saknar underhäng, och är istället insvängt, likt den romerska kapitalskriften: G.

Halvuncialer

Halvuncialskriften indelas i äldre (östlig/egyptisk) halvuncialskrift (200–400-tal) och yngre (västlig) halvuncialskrift. Här beaktas bara de yngre halvuncialerna.

Yngre halvuncialskrift

Yngre halvuncialer är tidigast belagda från 400-talets slut och omvandlades på 700-talet till minuskelskrift.

abcdefghijklmnopqrstuxyz

- Fyrlinjesystem
- korta staplar och underhäng
- <a> enrummigt

- <e> slutet ögla upptill
- <n> har kapitalformen **N**, medan övriga bokstäver har hämtat formen från den yngre romerska kursiven
- <r> har normalt en form hämtad från den romerska kursivens $\mathcal{r}$, men i ligaturer en form hämtad från kapitalskriftens $\mathcal{R}$, framför allt när ligaturens första del utgörs av <o>, i kapitalform $\mathcal{O}$, kallas därför "r rotunda"
- <s> långt
- <b, d, h, l>: staplarna är tydligt förtjockade: **bdhl**.

Insulär halvuncial

Den insulära halvuncialskriften (insulär majuskel, irisk majuskel) utvecklades från den insulära uncialskriften runt mitten av 600-talet, främst i Nordhumbrien. Berömda exempel utgör Book of Durrow (Dublin, Trinity College Library, Ms 57) från ca 670, samt Book of Lindisfarne (London, British Library: Cotton Nero D. IV.), Codex Durham (Durham Cathedral Library, A.II.17) och Codex Epternacensis (Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 9389), alla tre tillkomna ca 700.

Skriften överfördes i omgångar av iriska och engelska munkar till kontinenten, främst under 700–800-talen, till kyrkliga inrättningar längs hela Rhendalen ända ner till Alptrakterna (St Gallen vid Bodensjön, Salzburg m.fl.) och Italien (Bobbio). Det angelsaxiska inflytandet upphörde i de sydöstyiska skrivarskolorna redan vid början av 800-talet, men kvarstod i nordväst (Fulda, Mainz och Würzburg) till mitten av 800-talet.

☞ Book of Lindisfarne / Lindisfarne Gospels (London, British Library, Cotton Nero D. IV.), 700-talet:

abcdefghijklmnopqrstu x z

☞ Book of Kells (Dublin, Trinity College Ms 58), Irland ca 800:

abcdefghijklmnopqrstu x z

- fyrlinjesystem
- förhållandet x-höjd / längd: 1:1, märk de mycket korta staplarna
- <b> rundat: **b**
- <d> har två former, den ena rundad: **d o**
- <l> rundat: **l**
- <n> första stapeln är förlängd neråt, tvärstapeln sitter nertill: **n**; jämför <u>:**u**. Tvärstapeln på <n> kan också vara placerad nära mitten på grundstrecken, och därmed likna H.
- <s> både långt **f** och kort **s** förekommer, ibland i komplementär distribution, dvs. långt **f** i alla ställningar utom i ordslut där kort **s** används.
- staplarna har kraftiga trekantiga seriffer.

I den ofullbordade Book of Kells, där skriften anses ha fått sitt förnämsta uttryck, görs skillnad mellan långt och kort <s>, på sådant sätt att $\mathcal{f}$ (långt s) används i alla ställningar utom i ordslut, där istället **s** (kort s) används. I Lindesfarne-boken, däremot, är kort <s> regel, men i förbindelsen <st> förekommer långt: **ft**.

Ligaturer

Särskilt typiska för den insulära halvuncialen är ligaturer med <e> som första del, såsom t.ex. <et> **æ**, <Ex> **æ**.

Sydvästengelsk insulär halvuncial

En sydvästengelsk variant av den insulära halvuncialskriften uppstod under 700-talet. Ett exempel är Codex Aureus Cantabrigensis (guldboken från Canterbury; Stockholm, Kungl. biblioteket, A 135), 700-talets mitt. Codex Aureus är skriven med uncialer och halvuncialer, "scriptura figurata" och med dekorativa initialer, därtill med senare tillägg i insulär minuskelskrift.

Runtecken och andra angelsaxiska särdrag

Från den angelsaxiska skriften upptogs runor i den karolingiska skriften på olika håll. I angelsaxiska handskrifter (och senare i forntyska och nordiska) får runor ibland tjäna som förkortningstecken för stavelser eller hela ord som svarar mot runans namn. På samma sätt som i den angelsaxiska skriften användes i Norden <þ>, "thorn", för tonlös och <ð> för tonande frikativa (om detta tecken se nästa avsnitt), ibland får dock <þ> stå för båda ljuden. I Sverige förekommer <þ> i böcker som brukar dateras till 1300-talet, senast till decennierna närmast efter seklets mitt. I daterade brev finns den till in på 1370-talet, i båda fallen under 1300-talets senare hälft vid sidan av <th>, men den förekommer även därefter någon enstaka gång i bok, då sannolikt på grund av att avskrivaren härmat sin förlaga (t.ex. i SKB B 107, se avsnittet Nordlig textualis, och SKB B 168, se avsnittet Cursiva).

- <d> eller stavelser/ord återges i Lindesfarneglossariet med den 24-typiga runradens "dæg"
- <ge> återges i den tyska Wessobrunner Schöpfungsgedicht (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 22053, III) 800-talet, med en variant av den 24-typiga runradens <g>
- <m>: för hela ordet 'man' används i Lindesfarneglossariet den 24-typiga runradens "monn"
- <m>: för hela ordet 'man' används i Äldre Västgötalagen (Stockholm, Kungl. biblioteket, B 59) den 16-typiga runradens "maðer"
- <þ> är hämtat från den 24-typiga runradens "thorn" . Runtecknet uppträder bl.a. i Exeter Book och Beowulf-handskriften (se nedan) med förkortningstecken, och representerar då <þaet>, nuengelskt *that*.
- <w> är hämtat från den 24-typiga runradens "wynn", ,
i angelsaxisk minuskelform ,
i tyska Hildebrandslied (se längre fram) i formen .

En kort svensk dikt är avfattad helt med runor (Stockholm, Kungliga biblioteket, A 120), vid sidan om den danska handskrift som återger hela Skånelagen med runor, den s.k. Codex runicus från ca 1300 (Köpenhamn, [Københavns universitet, Nordisk institut, Arnamagnaeanske samling, AM 28, 8:o](#)).

Insulär minuskel

Den insulära minuskelskriften utvecklades samtidigt med den insulära halvuncialen på 600-talet. Den började ersättas av karolingisk minuskel (se nedan) i England under 900-talets andra hälft och slutade att användas i England vid 1100-talets mitt. Den fortlevde ända in i nutiden på Irland för texter på gaeliska. Vissa angelsaxiska egenheter upptogs i olika varianter av den karolingiska minuskelskriften, både i England och angränsande områden på kontinenten (Normandie, Belgien, nordvästra Tyskland m.fl.). I England bibehölls medeltiden igenom, i vissa av skrifttyper som användes där, några allografer från den insulära

minuskeln: <f>, <r> och <þ>. (I dessa har <þ> i regel mist stapeln, och liknar det äldre tecknet för <w>, dvs. modernt <p>.)

abcdeƒghī lmnopqrrtu xyrz

- Fyrlinjesystem
- <f> har underhäng och är alltså en djup bokstav, dvs. den går från bottenlinjen till x-linjen.
- <r> har troligen hämtat sin form från en <r>-allograf som finns i den romerska halvuncialen: **ꝛ**, men som i den insulära minuskeln **ꝛ** <r> förtydligats gentemot **ꝛ** <n> genom att det första grundstrecket har förlängts neråt, alltså försetts med underhäng.
- <s>: långt **ſ** är en låg och djup bokstav, som inte når över x-linjen annat än i ligaturer.

I den insulära minuskelskriften återfinns också <ð> ”edh” som ursprungligen är ett <d> med förkortningstecken, alltså <ed> eller <de>.

☞ Beowulf (London, British Library, Cotton Vitellius A. XV.), 900-talet eller 1000-talets början:

abcðdeƒghī lmnop rſ tþurȳ

(a b c d ð e f g h i l m n o r s t þ u w y)

☞ Exeter Book (Exeter, Cathedral Library, Ms 3501), angelsaxisk lyrik m.m.), ca 1050–1100:

abcðdeƒghī lmnop rſ tþurȳ

I Exeter Book har <d> låg form, dvs. snarare tvärstreck än stapel. I denna bok uppträder även vid sidan om <ð>, i den insulära minuskeln form, denna bokstav dessutom som majuskel: Ð.

Ligaturer

Särskilt vanliga är ligaturer med <e>, liksom i de andra insulära skrifttyperna.

<a> och <e>: æ

Merovingisk skrift

Merovingisk skrift är en sammanfattande benämning på ett antal efterantika skriftvarianter som utvecklades i nuvarande Frankrike, med centrum bl.a. i Lyon och Corbie. Ägde bestånd från 500-talet till slutet av 700-talet, och ersattes av den karolingiska skriften.

Corbie (Bischoff):

ꝛbcdeƒghī l m opqrſ tu xyrz

Luxeuil (Bischoff):

ꝛbcdeƒghī l m opqrſ tu xvrz

- Fyrlinjesystem
- <a> är öppet upptill, och kan påminna om två <c>
- <g> har en ögla

Skrifterna kännetecknas av långt driven användning av sammanbindningar och ligaturer, vilket gjorde skrifterna dekorativa men samtidigt svårlästa. Det öppna <a> förekommer också i vissa (tidiga) varianter av den karolingiska minuskeln, men formen användes inte längre när den karolingiska skriften kom till Sverige.

Karolingisk minuskel

Den karolingiska minuskeln uppstod som en reaktion mot den svårtydda merovingiska skriften. Stilen utbildades vid skrivarskolor knutna till Karl den Store (768–814). Det geografiska huvudområdet omfattade området kring gränserna mellan nuvarande Frankrike–Tyskland–Belgien. Lokala variationer, med drag hämtade från merovingisk skrift, kan urskiljas.

Under 900-talet överfördes den karolingiska skriften till England. Särskilt betydelsefull för spridningen var kung Edgars (959–975) kyrkoreform. Även i England uppstod lokala varianter, då påverkade av den angelsaxiska skriften. Från 1000-talets slut och början av 1100-talet (alltså efter Vilhelms erövring av England 1066) finns böcker bevarade som skrivits i samarbete mellan skrivare från olika skolor; böcker som således har både angelsaxisk och karolingisk skrift.

(Bischoff:)

abcdefghijklmnopqrstu vxyz

(Derolez:)

ab defgh mn rstu xyz

- Fyrlinjesystem
- <a> har öglan ansatt en bit ner på grundstapeln, som därmed bildar en "hals"
- <b, d, h, k, l> har tjocka staplar
- <g> har bara en ögla, ovanför baslinjen
- <r> står på baslinjen
- <s> är som regel långt, och står på baslinjen.

☞ Godescalc-evangelistariumet (Paris, Bibliothèque Nationale, Nouv. acq. lat. 1203) tillverkat 781–783, sägs vara mönsterbildande.

☞ Sakramentariumet från Sens (Stockholm, Kungl. biblioteket A 136), tillverkat i benediktinerklostret Saint-Armand ca 875:

abcdefghijklmnopqrstu vxyz

☞ Hildebrandslied (Kassel Universitätsbibliothek, 2° Ms. theol. 54; fragment om två blad, använda som spegelblad i en yngre handskrift), 800-talet:

abcddeefghl m opqrst u v w

- <d> har två former, en med rak stapel, och en med bågformad stapel
- <e> s.k. e-caudata förekommer i denna handskrift även i fornhögtysk text
- <w> tecknas med runan *ƿ*

☞ Benzo Albensis, Ad Henricum imperatorem libri VII (Uppsala universitetsbibliotek, C 88), Italien, 1085–1089:

abcd efghl mnopqr s t u vxyz

En sen karolingisk eller förgotisk skrift som uppvisar tendenser i gotisk riktning, märk särskilt de markerade serifferna.

Ligaturer

Antalet olika ligaturerna är relativt få, jämfört med närmast följande tidsskede.

- <Æ, æ> (ae-ligatur) kan möjligen ses som en föregångare till det nordiska <æ> också vad gäller ljudvärdet (ä). Ligaturen förekommer både i fornengelska och forntyska handskrifter, och har därifrån inkommit i de nordiska språken.
- <E, e> (e caudata): <e> användes i latinska texter för ett ursprungligt <ae>, som via en æ-ligatur omvandlats till ett "e med svans". Detta <e> fanns redan på 700-talet, men fick sin största utbredning under 900- och 1000-talen. Redan tidigt uppstod en osäkerhet om den ursprungliga latinska stavningen, och <e> kom att användas både för ursprungligt <æ> och <e>. Bruket av <e> upphörde under 1100-talet. I senmedeltidens latin skrevs det klassiska latinets <ae> som regel alltid blott med <e>. (Bischoff s. 165.)
- <et> för det latinska ordet *et* 'och': **Œ**
- Vanliga är också ligaturen <ct> **Ċ**, samt olika ligaturer med <f> och långt <s> som t.ex. **fi** för <fi>, **ft** för <ft> och **st** för <st>

Förkortningar

- Ett enkelt streck som "allmänt förkortningstecken" eller nasalstreck: **ñ**
- Den latinska stavelsen per (-par-, -por-): **p**
- xps, xpo: förkortningar för Christus respektive Christo, som är (tanklösa) överföringar till latinskt alfabet av de grekiska bokstäverna för <krs> och <kro>.

Beneventana

Beneventana kallas en syditaliensk skrift som uppstod på tidigt 700-tal, fulländades på 900-talet, och ägde bestånd in på 1200-talet. Dess centrum var från början det berömda klostret Montecassino, senare även Bari och Benevento. Med sina kraftiga grundstreck och i förhållande till dessa ytterst fina hårstreck, jämte tvära brott – brytningar – påminner skriften till framställningssättet om gotisk textualis. Bokstavstyperna har sitt ursprung i förkarolingisk skrift, och har därför ofta mera gemensamt med halvuncialer och insulär minuskel, än med karolingiska och gotiska skrifttyper.

Kurialstil och "påveminuskel"

Kurialstilen, eller snarare stilarna, leder sitt ursprung tillbaka till den romerska kursiven. Stilen utbildades i Ravenna och Rom i kanslier knutna till kejsare, biskop och påve under 700-talet, och utvecklades till en "yngre kurialstil" vid slutet av 900-talet, som ägde bestånd in på 1100-talet.

Under 1000- och 1100-talen utvecklades, bland annat från kejsarkansliets diplomskrift, en speciell brevskrift, "påveminuskeln", vid den påvliga kurian. Denna påveminuskel eller nya kurialstil kom att påverka också de skrifttyper som användes i böcker.

Hög- och senmedeltida skrifter i Sverige

Inledning

De latinska skrifttyperna kom till Sverige med kristendomen. I kyrkan behövdes böcker med texterna för gudstjänsterna, bl.a. evangelistarium / evageliarium (evangelieböcker med olika sammansättning), sakramentarium (prästens mässhandbok) från 1100-talet utökat till missale (mässbok), samt graduale och antifonale (sångböcker). Innehållet i dessa böcker varierade något över tiden, och deras sammansättning och utformning kunde skilja sig åt bland annat mellan olika stift.

Den franske munken Ansgar från Corbie missionerade i Norden på uppdrag av biskopen i Bremen. Norden låg under ärkestiftet Hamburg/Bremen, tills de tre första stiftet i Norden (Slesvig, Ribe och Århus) grundades, vilket skedde före 948. Det äldsta stiftet i Sverige, Skara, anlades samtidigt med Odense och Roskilde på 1020-talet. Strax efter mitten på 1000-talet tillkom Skálholt på Island, Lund i Danmark, Sigtuna i Sverige och Oslo i Norge, litet senare följda av Vestervig/Børglum och Viborg i Danmark, samt Bergen och Nidaros (Trondheim) i Norge. På 1100-talet tillkom ytterligare fyra svenska stift, nämligen Linköping, Strängnäs och Västerås (ca 1100), Växjö (ca 1170), innan det medeltida Sveriges kyrkoprovinns fullbordades med inrättandet av Åbo stift (ca 1220). Under missionsskedet på 1000-talet och in på 1100-talet var kontakterna mellan de skandinaviska kyrkorna täta både med England och Tyskland. På 1100-talet grundades ett antal cistercienserkloster i Sverige, och de hade täta förbindelser med ordens moderkloster i Cîteaux i nordöstra Frankrike.

I flera avseenden tillhörde de områden som de tidiga inflytandena kom ifrån – Sydengland, Nordfrankrike, nuvarande Belgien och Holland, samt Nordtyskland – en gemensam kultursfär. Särskilt södra England och Nordfrankrike var kulturellt så nära förbundna med varandra att det i många fall är omöjligt att avgöra om en skrifttyp eller t.ex. en bokmålning kommer från den ena eller andra sidan av Engelska kanalen. Denna samhörighet stärktes förstas efter den normandiske hertigen Vilhelms erövring av England år 1066.

Under 1200-talet avtog det tidigare engelska inflytandet i Skandinavien, och kontakterna stärktes med påvedömet Rom, sedermera Avignon, och de uppväxande universitetsstäderna Paris, Bologna etc. Samtidigt tillkom det i huvudsak tyska handelsförbund, Hansan, som under resten av medeltiden skulle utöva ett stort inflytande inte minst i Danmark och Sverige, där viktiga städer såsom Stockholm och Visby kom att få en stor tyskspråkig befolkning. Vid slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet tillkom de första skolorna i svenska städer.

Under 1300-talet förflyttades mycket av inflytandet till Centraleuropa, inte minst Böhmen, med universitetet i Prag (1345). Universitetet i Leipzig grundades år 1409, och kom att hysa många svenskar. Under seklets sista årtionden etablerades dels universitetet i Rostock och Greifswald, samt till sist lärosätena i Köpenhamn 1475 och Uppsala 1477.

De bevarade nordiska källorna på latinskrift från 1000- och 1100-talen är skrivna med skrifttyper som i de flesta fall sammanfaller med skrifttyperna i ett område som sträcker sig från Engelska kanalens båda sidor längs Nordsjökusten till Nordtyskland. Skriftutvecklingen i Danmark och Sverige följde, åtminstone från 1200-talets början, utvecklingen i Nordfrankrike, Belgien, Nederländerna och Nordtyskland. I Norge infördes från de Brittiska öarna – väl senast på 1100-talet – en karolingisk-anglosaxisk blandskrift, som ägde bestånd in på 1300-talet, och som kom att påverka skriften också på Island (Haugen 2003). Den östnordiska, dvs. danska och svenska, skriftutvecklingen är alltså en annan än den västnordiska, dvs. den norska och isländska.

Förgotisk skrift

Under 1000- och 1100-talen inföll en övergångsperiod mellan den karolingiska skriftens tid och den gotiska skriftens tid. Ibland indelas de två århundradenas skrifttyp(er) i två olika varianter, dels ”karolingisk-gotisk övergångsskrift” och dels ”förgotisk” (pregotisk) skrift. Avsaknaden av entydiga kriterier för avgränsningen mellan de två typerna gör att den fingraderingen inte anammats: här får förgotisk skrift beteckna alla varianter av övergångsskrifter under dessa två sekel. Detta betyder att de kriterier som anges nedan är mer eller mindre tydliga och mer eller mindre vanliga i de enskilda handskrifternas levande exempel.

(Derolez:)

abcddefghy lmnop rfstuvxyz

- Fyrlinjesystem.
- De tjocka staplarna på <bdhkl> i den karolingiska skriften motsvaras av jämnare staplar med seriffer.
- Fötterna är tydligare.
- Skriften ger ett hopträngt intryck, i förhållande till den karolingiska: avståndet mellan grundstaplarna i t.ex. <m, n> är kortare i förhållande till x-höjden än i den karolingiska skriften, bågarna är ovala istället för runda, staplar och underhäng kortare i förhållande till x-höjden.
- Den ”brytning” som är typisk för den gotiska skriftens textualis formata, och ger den sin kantiga karaktär, börjar uppträda, och märks särskilt bl.a. vid anslutningarna på <c, e, o>.
- <a> har en mera framträdande krok (skaft, hake, båge) upptill, som pekar fram mot den gotiska textualisskriftens slutna, tvårummiga <a>.
- <d> uppträder både med rak ("karolingisk") och böjd ("uncial") stapel.
- <g> består oftast av två slutna öglor, även om underhängsöglan ibland sluts av ett hårstreck som ögat kan ha svårt att uppfatta.
- <r> har två allografer, som regel i komplementär distribution: ”vanligt r” i alla ställningar utom efter vissa bokstäver (vanligtvis <b, uncialt d, h, o, p, y>) där istället ”r rotunda” används, t.ex.: **ŕ** <or> i Skaramissalet.
- <t> grundstreckket når inte över tvärstreckket (även om det tycks göra det i vissa ligaturer).

☞ Goslarevangeliariet, (Uppsala, Universitetsbiblioteket, C 93) Echternach, Luxemburg), 1051–1056:

abcd efghl mnpqr fst u x

En förgotisk skrift, som ännu har karolingiska drag. Det finns tendens till ”gotisk” sammanträngning av bågarna bl.a. på <b> och <g>; staplarna saknar karolingisk förtjockning, de är med andra ord jämbreda, men de har ofta ”gotiskt” kluvna seriffer, å andra sidan är fötterna på karolingiskt manér bara svagt markerade, eller saknas helt. Öglorna är ovala istället för karolingiskt runda.

☞ Dalbybogen (København, Kongelige Bibliotek, GKS 1325, 4:o), Dalby 1050–1100.

☞ Necrologium Lundense eller Lundanekrologiet, ([Lund, Universitetsbiblioteket, Medeltidshandskrift 6](#)), Lund 1120–1130:

☞ Skaramissalet (Skara, Stadsbiblioteket) 1100-talets andra hälft:

abcd efghl mnpqr t u x

En förgotisk skrift med vissa karolingska drag. Märk särskilt att grundstreckets på <t> inte når över tvärstreckets, på karolingiskt sätt.

☞ Isländska homilieboken (Stockholm, Kungl. biblioteket, Isl Perg 15, 4:o), ca 1150–1200:

abcdēfghijklmnopqr f tpuv xjz

Märk <ō> och <þ>.

☞ Vallentunakalendariet (Stockholm, Statens historiska museum 21288), ca 1198:

abcd ef ghi lmnopqrz t us x

☞ Angers-fragmentet av Saxo Grammaticus, Gesta danorum ([København, Kongelige Bibliotek, NKS 869 g, 4:o](#)), ca 1200–1210:

abcd ef g hi lmnopqrz st u x

Ligaturer

De ligaturer som förekommer inskränker sig i huvudsak till kombinationer med <c>, <f>, <i>, <s> och <t>.

I Lundanekrologiet förkommer:

ct, et och st.

I Skaramissalet bland annat:

æ <ae>, **ct** <ct>, **fi** <fi>, **ft** <ft>, **ss** <ss>, **st** <st>, **ti** <ti>

Förkortningar

I Skaramissalet uppträder några av de vanligaste förkortningarna:

l̄ <l> med allmänt förkortningstecken, som också förekommer hos andra bokstäver, och som skall utläsas på olika sätt allt efter sammanhanget, t.ex.

gl̄ am: *gloriam*, **popl̄ m**: *populum*

m̄ <mus>

m̄ <m> med nasalstreck, upplöst <mm>, <mn> eller i sträng mening allmänt förkortningstecken upplöst <mini> (sådant streck förekommer även över bl.a. <i, o, p, u>

p̄ <pro>

q̄ <que>

r̄ <rum>

Gotisk minuskelskrift

Den gotiska minuskelskriften utvecklades under 1100-talet, slog igenom i början av 1200-talet och ägde bestånd till början av 1500-talet, när den ersattes av den nygotiska ("tyska" eller "svenska") stilen.

Den gotiska minuskelskriften kan indelas i tre skriftarter på följande sätt, enligt G. I. Lieftinck och A. Derolez (2003):

- 3 huvudtyper: textualis, cursiva, hybrida

som i sin tur kan uppdelas i

- 3 framställningssätt: formata, media (libraria), currens.

Jag väljer här termen *media* framför *libraria*; jfr Derolez s. 21.

Huvuddragen återfinns i Erik Kromans uppdelning mellan å ena sidan "bogskrift", med bl. a. tvårummigt <a>, <f> och <s> på baslinjen, och å andra sidan "kursiv" och "halvkursiv" med enrummigt <a>, <f> och <s> med underhäng (se Nordisk kultur 28A, 1944, s. 59f., och Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, 1956-78, uppslagsordet "Gotisk halvkursiv").

Kännetecken

- Fyrlinjesystem.
- Jämna staplar med seriffer.
- Fötterna är tydliga.
- Skriften ger ett hopträngt intryck, i förhållande till den karolingiska: avståndet mellan grundstaplarna i t.ex. <m, n> är kortare i förhållande till x-höjden än i den karolingiska skriften, bågarna är ovala istället för runda, staplar och underhäng kortare.
- "Brytning" är typisk för den gotiska skriftens textualis formata, och ger den sin kantiga karaktär.
- <r> har två allografer, som uppträder i kompeltär distribution: <r rotunda> som regel efter <b, uncialt d, o, p, þ, y, ö>, annars vanligt <r>.
- <s> har två allografer, som uppträder i kompeltär distribution: kort <s> i ordslut, annars som regel långt <f>.

I Södermannalagen (Stockholm, Kungl. biblioteket, B 53) förekommer följande exempel på <r rotunda>:

br
, **dr** <dr>, **or** <or>, **þr** <þr>, **yr** <yr>, **ör** <ör>

Ligaturer

Antalet ligaturer kan vara påfallande stort, särskilt i textualis, i förhållande till tidigare.

Äldre Västgötalagen (Stockholm, Kungl. biblioteket, B 59):

ar, är, bo, bö, ll med "takstreck", sk, ss, st

Södermannalagen (Stockholm, Kungl. biblioteket, B 53) har bland annat <a, e, o (ä, ö)> i förbindelse med <b, d, h> och varandra, vidare vissa dubbeltecknade bokstäver, och förbindelserna <ft, st>:

be <be>, **bo** <bo>, **boo** <boo>, **bæ** <bä>, **bö** <bö>, **da** <da>, **de** <de>, **do** <do>, **ff** <ff>, **gg** <gg>, **ha** <ha>, **lk** <lk> med takstreck, **ll** <ll> med takstreck, **ss** <ss>, **st** <st>

I cursiva rör det sig oftast om ett mindre antal (exempel här från Stockholm, Kungl. biblioteket, A 24):

dh <dh>, **ff** <ff>, **ft** <ft>, **pp** <pp>, **ss** <ss>

Förkortningar

I fornsvenska texter förekommer vanligen bara ett fåtal förkortningstecken. Här följer några exempel:

- nasalstreck: **ū** <um> (från B 53) (och på samma sätt över andra bokstäver)
- <ir/ri/er/re>: **w** <wer> (från B 53), **g** <ger/gir>, **r** <re/ri> (från B 168)
- <is/es>: **t** <tis> (från LSTB J 79)
- eð/edh/ed/ep/eth/et: **3** (från LSTB J 79)
- pre/pri: **p̃** <pre> (från B 53)
- ar/ra: i specialfallet **m̃** <marker> (myntslag), som även innebär kontraktion (från B 53)
- några vanliga latinska förkortningstecken (här från LUB Mh 21):
b <bus>, **p** <per>, **p̃** <pri>, **p̄** <pro>, **r** <rum>, **r̄** <re>; **e** <et> (den s.k. tironiska noten för ordet *et*, 'och')

Nordlig textualis

(Derolez:)

aabcddef ggbhijlmopqr rfstuvwxy

- "bruten" utformning
- <a> tvårummigt, i två varianter: den ena med två raka grundstreck (se t.ex. Äldre Västgöotalagen och Ordinarius Lincopensis nedan), den andra med två vänsterriktade bågar och därefter ett rakt grundstreck (t.ex. Södermannalagen och Stadslagen: Söderköpings lagbok nedan)
- <b, h, k, l> med raka, enkla staplar
- <d> med rak stapel eller med sned, bakstrecsformad stapel ("uncialt d")
- <f> och långt <s> står på baslinjen
- <t> grundstreckat går över tvärstreckat
- <x> kan ha tvärstreck på mitten

Exempel A (odaterade svenskspråkiga handskrifter):

Äldre Västgöotalagen (äldsta hela boken på svenska, SKB B 59) "efter 1281":

abcd efghijklmnop rfstuvw xy æø

Yngre Västgöotalagen (SKB B 58) "1347 eller föga senare":

ab ddefghijklmnop rfstuvwxyz æø

Södermannalagen (SKB B 53) "strax efter 1327":

abcddef ghijklmnopqr rfst huvwxyz æø

Exempel B (= daterade svenska handskrifter):

Stadslagen, Söderköpings lagbok (SKB B 170), Konradus scriptor, Söderköping(?) 1387:

abcd efghijklmnop r lst uvw y æø

Landslagen (SKB B 107) Växjö 1388 (märk förekomsten av <p>):

abcd efghijklmnopqrstuvw xy æø

Ordinarius Lincopensis, (SRA E 8899), Linköping/Vadstena 1391–1406:

abcd efghijklmnopqrst uvwxyz

Missale, "Helgeandshusmissalet" (SKB A 50a), Gummundus (Torstani), mindre typ, Stockholm(?) 1460:

abcd efghi mnopqrst u r

Missale, "Helgeandshusmissalet" (SKB A 50a), Gummundus (Torstani), större typ, Stockholm(?) 1460:

abcd e ghi lmnopqrst uv r

Directorium chori Vadstenense (LSTB T 229), Vadstena, 1517 (märk den egenartade utformningen av <g>, jfr även *Hybrida*):

ab d efg i l nop r: st uv r

Cursiva

Den gotiska kursivskriften, cursiva, förekommer i två varianter: äldre (*cursiva antiquior*) och yngre (*cursiva recentior*). Äldre gotiska kursiven uppstod på 1200-talet. Den ersattes av den yngre kursiven under årtiondena efter 1350 och förekom knappast efter 1380-talet. Den användes i böcker företrädesvis för sekundära notiser ("läsaranteckningar").

(Derolez:)

aabtdcf gghklmpqrvr?f ot66vvvwwyxp

- <a> tvårummigt (*cursiva antiquior*) upp till ca 1370; därefter <a> enrummigt (*cursiva recentior*).
- <b, h, k, l> med stapeln ögleformad eller med krok
- <f> och långt <s> med underhäng
- <f> och långt <s> har ofta en höjd mellan x-linjen och topplinjen
- <g> har många allografer, liksom <v, w>
- <r> med tvärstapeln oftast förbunden med grundstreck av ett tunt snedstreck (dvs. ett hårstreck; "kluvet r"): *r*
- <r> kan ha tvärstapeln korsad av ett hårstreck ("struket r"): *r*
- <t> kan ha tvärstapeln korsad av ett hårstreck ("struket t", särskilt som allograf i final ställning, dvs. i ordslut
- <v, w> har många allografer, liksom <g>
- <x> är ofta ögleformat och kan i vissa fall misstas för <p> (jfr Strängnäs F12 och SKB B161 nedan)

Äldre gotisk kursiv

Från 1200-talet till 1300-talets andra hälft.

Den äldre gotiska kursiven har alla drag gemensamma med den yngre kursiven, utom ett: <a> är tvårummigt. Men den kännetecknas dessutom oftast av att staplar och underhäng är längre i förhållande till x-höjden än som är fallet i den yngre kursiven.

☞ Vallentunakalendariet (SHM 21288, blad 31v), tillägg av Mathias om predia, Vallentuna 1295:

abcd c fgh i lmnopqrzst uvw y

Yngre gotisk kursiv

Från 1300-talets andra hälft till 1500-talets första hälft.

Exempel:

Klosterlitteratur, "Codex Oxenstiernianus" (SKB A 110), Jordanus, Vadstena(?) 1385:

ab d e f g h i k l m n o p r z s t u v w y æ ø

Landslagen (UUB B 82), Ako Johannis, Uppsala 1385:

ab d e f g h i k l m n o p r z s t u v w x y z æ ø

Birgitta, Revelationes (LUB, Medeltidshandskrift 21), Johannes Johannis

Kalmarnensis, Vadstena 1404–1415 (förutom den nedan upptagna öppna <p>-allografen använder skrivaren även ”slutet” <p> alltså med ögla):

abcd efg^hijklmnopqrzst uvwxy

Landslagen (SKB B 168), Magnus Swenonis, 1429 (märk det sena bruket av <p>):

abcd efg^hijklmnopqrzst^uvwxy a^b

Teologiska skrifter (Strängnäs, Domkyrkobiblioteket F 12), Birger Hamor, Rostock 1436:

abcd efg^hijklmnopqrzst uvw^x

Landslagen (SKB B 13), Petrus Nicolai, 1439:

abcd efg^hijklmnopqrzst^uvw a^b

Kristoffers landslag (SKB B 162), 1446:

abcd efg^hijklmnop r^zst u^vxy a^b

Birgittinska klosterregeln (SKB A 24), Vadstena, 1451:

abcd efg^hijklmnop r^zst uvw y z a^b

Teologisk litteratur (Strängnäs, Q 16), Elavus Faderi, Vadstena 1460. Märk att <h> saknar ögla, vilket kan bero på att textexemplet som ligger till grund för mitt typalfabetet är för litet – för det talar att <l> i samma textprov både har en form med ögla och en utan; både <h> och <l> kan alltså möjligen ha allografer med och utan ögla:

abcd efg^hijklmnop r^zst uv^x

Stadslagen och Landslagen (LSTB J 79), Nyköping 1469. Vätter mot hybrida, märk särskilt <d>:

abcd efg^hijklmnopqrzst uvwxy a^b

Breviarium Upsaliense (SKB A 50), Laurentius Gregorii, (Uppsala stift) 1485:

abcd efg^hijklmnopqrzst uvw^x

Cursiva currens: Klosterlitteratur (SKB A 58), Jönes Räk eller Budde, Nådendal 1487:

abcd efg^hijklmnopqrzst uvwxy a^b

Cursiva currens: Kristoffers landslag (UUB B 52), Benedictus Larsson scriptor civitatis, Uppsala 1500 (märk att <s> i ordslut skrivs med två långa <s> och att kort <s> saknas):

abcd efg^hijklmnopqrzst^uvw xy a^b

Cursiva currens: Landslagen (SKB B 161), Birger Magni, Säby 1513 (en säregen, sen stil, utan bågar på <b, h, l> men med bågar på <d, k> och <s>(!), <k> dessutom förenklad):

ab d efghijklmnop r set uvxyz ad'

Stefanslegender (UUB C 831), Johannes Mathei, Vadstena 1515:

abcd efghijklmnop rset uv y ad'

Birgittas och Katarinas Vita och mirakel (SRA E 8913), Vadstena(?) 1521

abcd efghijklmnopqrzset uv x

Sjökonsulat, medicin, teknik m.m. (LSTB J 8), Peder Månsson, stil A, Rom 1522 (en egenhet hos PM är bruket av kort <s> i alla ställningar, han har förutom det <g> som återges nedan en "italiensk", från humanistantikvan hämtad <g>-allograf, **g**; som i mera renodlad form påträffas hos Kort Rogge: **g**):

abcd efghijklmnopzzt wyz x

Landslagen (UUB B 33), Joannes Symonis, Uppsala 1533. Märk <h> som har en nygotisk övergångsform:

ab d efghijklmnop r set uvxyz ad'

Cantus sororum (UUB C 476), Vadstena 1538. Nygotisk övergångsskrift. Märk särskilt <h> som har nygotisk form, samt formen på <f> med tydlig underhängsögla:

abcd efghijklmnop r set uvxyz ad'

Se även den så kallade "Pentateukparafrasen", de fem Moseböckerna i en parafraiserande översättning till fornsvenska, i [Köpenhamn, Kongelige bibliotek, Thott 4, 4:o](#), från ca 1420–1440.

Hybrida

Hybrida är en blandform mellan textualis och cursiva. Skriftformen anses ha uppstått i början av 1400-talet. Nästan alla daterade svenska exempel är från Vadstena kloster mellan ca 1475 och ca 1525.

Anmärkning 1: Termen *bastarda* används ofta istället för *hybrida*. Jag ansluter mig här till de nederländska paleografernas språkbruk, vilket innebär att *bastarda* reserveras för en huvudsakligen fransk skrifttyp, "lettre bâtarde".

Anmärkning 2: Karin Schneider hävdar, med hänvisning till Gumbert, att vad hon kallar "schleifenlose Bastarda", dvs. bastarda utan öglor, uppträder ca 1420 och snabbt etablerar sig i Nederländerna och angränsande områden (Schneider 1999:71). Denna typ av "bastarda" är alltså vad Derolez kallar hybrida. Schneider exemplifierar med en hs från 1435 (a.a. s. 72, Abb. 16); man kan emellertid jämföra denna skrifttyp med vad Schneider kallar Halbkursive, med ett exempel daterat 1338–39 (a.a. s. 58, Abb. 12), och som nog måste sägas vara samma skrifttyp, ehuru med inslag av äldre gotisk kursiv, istället för det senare exemplet kursiv som är av den yngre typen. Det skulle innebära att hybrididan eventuellt kan indelas i två tidsperioder: äldre hybrida respektive yngre hybrida, vilka tidsmässigt sannolikt sammanfaller med äldre respektive yngre cursiva.

- <a> enrummigt (= cursiva)
- <b, h, k, l> med raka, enkla staplar (= textualis)
- <f> och långt <s> med underhäng (= cursiva)

Juridiska skrifter ([Strängnäs, Domkyrkobiblioteket F 8](#)), Conradus Roggo (Kort Rogge), Perugia 1456:

abcd efghi lmnopqrzset uvwxyz

Phillipus de Franca, Notata super sexto libro decretalium ([Strängnäs, Domkyrkobiblioteket F 3](#)), Conradus Roggo, stil A, 1460 (som också har en <g>-allograf hämtad från italiensk humanistskrift):

abcd efg*hi* lmnop r*z*st u*vw*xy

Phillipus de Franca, Notata super sexto libro decretalium ([Strängnäs, Domkyrkobiblioteket F 3](#)), Conradus Roggo, stil B, 1460:

abcd efg*h*klmnopqr*z*st uv py

Peregrinus, Jungfruspegel (SKB A 8), Vadstena 1473:

abcd efg*h*klmnop r*z*st u*vw*xy æø

Suso, Gudeliga snilles väckare (SKB A 4), hand A, Kadhrin Jöns Gummundssons dotter eller Cristin Hansdotter Brask, Vadstena 1476–1519:

abcd efg*h*klmnopqr*z*st u wxy æø

Suso, Gudeliga snilles väckare (SKB A 4), hand B, Kadhrin Jöns Gummundssons dotter eller Cristin Hansdotter Brask, Vadstena 1476–1519:

abcd efg*h*klmnop r*z*st u wxy æø

Klosterläsning (SKB A 3), hand A, Katerina Gudhmundi eller Anna Girmundi, Vadstena 1502:

abcd efg*h*klmnop r*z*st u wxy æø

Klosterläsning (SKB A 3), hand B, Katerina Gudhmundi eller Anna Girmundi, Vadstena 1502:

abcd efg*h*klmnop r*z*st u wxy æø

Jungfru Marie örtagård (SKB A12), stil A, Vadstena 1510. *Märk den individuella lutningen mot skrivriktningen:*

abcd efg*h*klmnop r*z*st u*vw*xyz æø

Jungfru Marie örtagård (SKB A 12), stil B, Vadstena 1510:

abcd efg*h*klmnopqr*z*st u wxyz æø

Directorium chori Vadstenense (LSTB T 229), Vadstena 1517 (*jfr även Textualis*)

abcd efg*h*klmnop r st u*vw*xyz æø

Moseböckerna (SKB A 1), Vadstena 1526:

abcd efg*h*klmnop r*z*st u*vw*xyz æø

Alanus de Rupe, Jungfru Marie Psaltare (SKB A 2), Vadstena 1534 (*märk att <f> skrivs dubbelt*):

abcd e*ff*ghijklmnop r*z*st u wxyz æø

Utmärkningskrifter

Initial eller anfang

Initialer eller anfangar utmärker sig gentemot textskriften genom sin storlek. Med initialer eller anfangar avses som regel särskilt påkostat utformade stora inledningsbokstäver. De baseras ofta på en majuskelform, men kan ha den mest utstuderade utformning. De används för att markera att en ny text eller ett nytt textavsnitt börjar, något som benämningarna ger en antydning om. Benämningarna härrör från franska/latinska (*lettre initiale/littera initialis*) och tyska (*Anfangsbuchstabe*) termer med samma betydelse: inledningsbokstav.

Under tidig medeltid kunde initialerna ha formen av konstfullt arrangerade djur och växtmotiv, som i Lundanekrologiets (LUB, Mh 6) Q här bredvid. Bokstaven har formats av växtrankor med bladutskott, som hålls ihop av spännen. I slingorna befinner sig en örn och ett lejon, sannolikt hämtade från symbolerna för evangelisterna Johannes och Markus. Caudan, svansen, på bokstaven bildas av en drake.

Under 1100-talet uppkom i Frankrike den för gotiken typiska fleuronnéinitialen. Den kännetecknas av motsättningen mellan en kompakt bokstavskropp och tunna, nätlänkande ornament, ofta i kontrasterande färger (t.ex. blått-rött). I svenska handskrifter förekommer fleuronnéinitialer huvudsakligen i 1300-talets laghandskrifter (här exemplifierad med DKB NKS 2237, 4:o).

Med *versaler* avses inom paleografin bokstäver skrivna med utmärkningskrift som inleder versrader i metriska dikter (såväl stikisk som strofindelad vers). Det rör sig som regel om (ibland streckade) majuskler, i motsats till textskriftens minuskler. Inom modern typografi avser däremot versaler storbokstäver.

Kapitäl

Kapitäler är majuskler som ingår i en textskrift som huvudsakligen är skriven med minuskler. Kapitälerna ryms inom textskriftens x-höjd. De förekommer inte särskilt ofta i svenska handskrifter, men vissa av dem kan vara vanliga i insulära skrifter eller skrifter med insulärt påbrå, t.ex. isländska, ibland med särskild funktion såsom <N> och <R>.

lagh ok rätuisu byggia.

Kapitäl-R:
lagh ok Rätuisu byggia
(DKB NKS 2237, 4:o)

Lombard

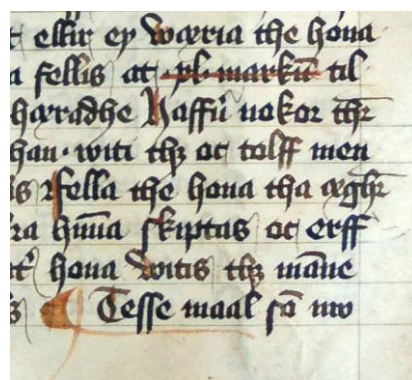
En särskild sorts initialer som uppstod på 1200-talet kallas lombarder. Lombarderna härstammar från uncialmajuskelnerna, och utmärker sig gentemot textskriften genom sin storlek. Begreppet har fått sitt namn från en bokstavstyp som anses ha sitt ursprung i Lombardiet i Norditalien.

Lombarder är som regel enfärgade, eller ibland tvåfärgade, stundom med en ofärgad avgränsning mellan färgfälten. De kan ha en färg, vanligen röd eller blå, som avviker från textskriftens svarta eller bruna. Deras utsmyckning är sparsam.

Streckade bokstäver

Bokstäver kan förses med ett vanligen lodrätt streck i rött (eller annan avvikande färg) för att framhäva att ett nytt avsnitt börjar eller att ett ord är särskilt viktigt. Det kan dels ske av textskriftens vanliga minuskler i löptexten, men streckning förekommer också som en enkel utsmyckning av i övrigt enkelt utformade initialmajuskler. Märk att överstrykning, med ett vågrätt streck över ett eller flera ord, som på andra raden på bilden här bredvid, också är en framhävnings och inte en utslutnings eller rättelse.

”Gallerskrift” och förlängda bokstäver

Gallerskrift eller gitterskrift kännetecknas av att staplarna och underhängen är extremt förlängda. Skriftypen anses härstamma från den påvliga kurians skrifter, och förekommer i hela påvebrev, men den finns ibland också i böcker, då den kan användas för att markera att en ny bok börjar, eller som prydnadsskrift för översta raden på varje sida.

Förlängda staplar på översta raden kan ibland förses med ”flaggor” och andra enkla utsmyckningar.

Skiljetecken och andra markörer

Redan under senantiken infördes ett system med skiljetecken som markerade pauslängd: för kort paus en låg punkt (*comma*), för medellång paus en mellanpunkt (*colon*), och för lång paus vid satsslut en hög punkt (*periodus*). Systemet vidareutvecklades på olika håll. För svenskt vidkommande kan den variant av systemet som utvecklades i Frankrike på 1000- och 1100-talet, och som spreds inom cistercienserorden ha särskilt intresse: för kort paus låg punkt (*comma*), för medellång paus *punctus elevatus* och för lång paus *punctus circumflexus* – de två senare även i omvänd ordning – och därtill (ibland) för ännu längre paus en hög punkt (*periodus*). I svenska handskrifter förekommer skrivtecken främst i handskrifter skrivna med textualis. I brukshandskrifter med cursiva används skiljetecken och andra skrivtecken sparsamt.

< . > **punkt** förekommer ibland

< / > **virgula** har utseende av ett snedstreck, men funktionen hos modernt kommatecken

< ¶ > **stycke-** eller **paragraftecken**, ofta rödfärgat, kan inleda ett nytt textavsnitt: ett exempel finns på sista raden på föregående bild.

< - > och < = > **bindestreck** har när det någon gång förekommer som regel formen av ett eller två parallella, något uppåtriktade streck, och påminner alltså om ett likhetstecken

< ⁂ > **punctus elevatus** (och < .̇ > punctus circumflexus) påminner båda om ett uppochnervänt semikolon (här från Skaramissalet)

< ⁊ > **frågetecken** (här från Skaramissalet)

pekande hand, placerad i marginalen, betyder OBS!, ibland omväxlande med det latinska ordet *nota*, 'märk'.

Taltecken

Tal skrevs som regel med s.k. romerska siffror, dvs. bokstäverna i, v, x, l, c, d, m (motsvarande 1, 5, 10, 50, 100, 500, 1000). Från 1100-talet förekommer visserligen arabiska siffror sparsamt, någon gång också i svenska handskrifter, men de blir mera vanliga först efter medeltiden.

Exempel 1: UUB C 319, 1379 (Styrkarus Thyrgilli):

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Märk att framför allt siffrorna 4, 5 och 7 fram till slutet av 1400-talet, men även senare, hade en form som avviker från den nutida. (Bischoff 232–34)

Exempel 2: LSTB J 8, 1522 (Peder Månsson):

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Mz och thz: Problemet med Z

I de vetenskapliga utgåvorna av de medeltida svenska handskrifterna förekommer som regel skrivningarna "mz" för nusvenskt 'med', och "thz" för nusvenskt 'det'.

Förklaringen till detta är att tecknen för <z> och semikolon hade sammanfallit. Skrivaren av SKB B 168 kan därför skriva goz, gozeno ('gots, gotsen'), mâz ('mans') och mz ('med') på raderna 1, 3, 6 och 7 på samma sida. Samma tecken kan där möjligen stå för tre olika saker: <ts>, <s> och <et/edh>. Uttalet av "maz" var emellertid sannolikt [mants], med anknytning till grundformen "madher/maðer", 'man', där [dh] genom påverkan från <s> blivit tonlöst, alltså [t]. Man kan eventuellt tänka sig andra angränsande uttal i det fallet, men i alla de tre första exemplen finns under alla omständigheter ett element <s> och samhörigheten med <z>, använt för <ts> i romanska språk och än idag i tyskan, är tydlig.

Mera bekymmersamma är återgivningarna med <z> i moderna tryck för medeltida <et> eller <ed>. Det tecken som vi känner som semikolon användes i många hundra år som avbrytningsmarkering, på motsvarande sätt som vi använder punkt i förkortningarna "t.ex." och "d.v.s.". Den medeltida förkortningen för ordet "medh", och liknande, borde rätteligen translittereras <m;> eller <m.>. I vissa utgåvor har utgivaren också återgett originalets mz med "medh", thz med "thet" och så vidare, men i flertalet nutida återgivningar av de medeltida texterna finner man de obegripliga mz, thz och thzta 'detta'. Den moderna återgivningen är inte någon nutida uppfinning, utan går i sin tur tillbaka på hur de medeltida handskrifterna återgavs i de äldsta trycken redan på 1600-talet. Men som framgår av det här anförda exemplet, så kan sammanblandningen spåras tillbaka ända till medeltiden. Den nutida sammanblandningen av z och semikolon, även om den kanske inte verkar så genomtänkt, har alltså medeltida hävd.

För den moderna utgivaren löser sammanblandningen problemet med hur semikolon i förkortade ord skall återges, eller upplösas som det heter på fackspråk. Regeln säger att ord med förkortningstecken skall återges, med förkortningarna upplösta och markerade med kursiv, med den stavning som går att finna i texten på annan plats. Många gånger skrevs de vanliga småorden för 'med' och 'det' aldrig ut i handskriften, och utgivaren ställs inför det svåra dilemma att välja en av alla tänkbara stavningsvarianter som orden kan ha. För läsarens skull är det tacknämligt om utgivaren löser problemet och skriver ut orden, så att läsaren inte behöver dras med både thz ena och tz andra.

Handskrifter

Dublin, Trinity College Library	
Ms 57 (Book of Durrow)	15
Ms 58 (Book of Kells)	15
Durham, Cathedral Library	
A.II.17 (Codex Durham)	15
Evangelistarium från Wearmouth- Jarrow	14
Exeter, Cathedral Library	
Ms 3501 (Exeter Book).....	17
Kassel Universitätsbibliothek	
2° Ms. theol. 54	19
Köpenhamn, Kongl. bibliotek	
GKS 1325, 4:o (Dalbybogen).....	22
NKS 2237, 4:o	34
NKS 869 g, 4:o (Angers-fragmentet av Saxo Grammaticus Gesta danorum)	23
Thott 4, 4:o	31
Köpenhamn, universitetet	
Nordisk institut, Arnamagnaeanske samling, AM 28, 8:o	17
Linköping, Stadsbiblioteket, Stiftsbiblioteket	
J 79	30
J 8	31, 36
T 229	28, 32
London, British Library	
Cotton Nero D. IV. (Book of Lindisfarne)	15, 16
Cotton Vespian A. I.	14
Cotton Vitellius A. XV. (Beowulf)..	17
Lund, universitetsbiblioteket	
Medeltidshandskrift 21	30
Medeltidshandskrift 6 (Necrologium Lundense)	22, 23, 34
München, Bayerische Staatsbibliothek	
Clm 22053, III	16
Paris, Bibliothèque Nationale	
Lat. 9389 (Codex Epternacensis) .	15
Nouv. acq. lat. 1203 (Godescalc- evangelistariumet)	18
Skara, Stadsbiblioteket	
Skaramissalet.....	22, 23, 36
Stockholm, Kungl. biblioteket	
A 1	33
A 110	29
A 12	32
A 120	16
A 135 (Codex Aureus)	16
A 136	18
A 2	33
A 24	30
A 3	32
A 4	32
A 50	30
A 50a	27
A 58	30
A 8	32
B 107	16, 27
B 13	30
B 161	31
B 162	30
B 168	16, 30, 37
B 170	27
B 53	25, 27
B 58	27
B 59	16, 25, 27
Isl Perg 15, 4:o (Isländska homilieboken).....	23
Stockholm, riksarkivet	
E 8899	27
E 8913	31
Stockholm, Statens historiska museum	
Inv.nr 21288	23, 29
Strängnäs, Domkyrkobiblioteket	
F 12	30
F 3	32
F 8	32
Q 16.....	30
Uppsala, universitetsbiblioteket	
B 33	31
B 52	30
B 82	29
C 319	36
C 476	31
C 831	31
C 88	11, 19
C 93	22
Utrecht, Universiteitsbibliotheek	
MS Bibl. Rhenotraiectinae I Nr 32	11, 14

Litteratur

- Bischoff, Bernhard, *Paläographie des römischens Altertums und des abendländischen Mittelalters*. 2 überarb. Aufl. Grundlagen der Germaistik 24. Berlin, 1986.
- Björkqvall, Gunilla. "Skaramissalets paleografi och kodikologi" i *Skaramissalet : studier, edition, översättning och faksimil av handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek*, red. Christer Pahlmblad (Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie, 27; Acta Bibliothecae Scarensis, 11). Skara 2006. S. 71–87.
- Derolez, Albert. *The palaeography of gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century*. Cambridge studies in paleaography and codicology. Cambridge, 2003.
- Drogin, Marc. *Mediaeval calligraphy: its history and technique*. New York, 1989.
- Haugen, Odd Einar. "The development of Latin script I: in Norway" i O. Bandle m.fl. *The Nordic languages: an international handbook of the history of the North Germanic languages*. Vol. 1. Berlin 2002. S. 824–32.
- Hedlund, Monica. *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift vor 1600 in Schweden*. Bd 1:1–2:2. Bibliotheca Ekmaniana universitatis Upsaliensis 67. Stockholm, 1978–80.
- Jakobi-Mirwald, Christine. *Buchmalerei: Terminologie in der Kunstgeschichte*. 3 überarb. u. erw. Aufl. Berlin, 2008.
- Mazal, Otto. *Lehrbuch der Handschriftenkunde*. Elemente des Buch- und Bibliothekswesens: Band 10. Wiesbaden, 1986.
- Page, Raymond I. "Runic writing, roman script and the scriptorium", i *Runor och ABC: Elva föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1995*. Sällskapet Runica et Mediævalia, Opuscula 4. Stockholm 1997. S. 119–140.
- Parkes, M[alcolm] B[eckwith]. *English cursive book hands 1250–1500*. [Oxford 1969] London 2008.
- Parkes, M[alcolm] B[eckwith]. *Their hands before our eyes: a closer look at scribes: the Lyell lectures delivered at the University of Oxford 1999*. Aldershot 2008.
- Parisse, Michel. *Manuel de paléographie médiévale*. Paris 2006.
- Schneider, Karin. *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten*. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte: B, Ergänzungsreihe; Nr. 8. Tübingen, 1999.
- Westlund, Börje. "The development of Latin script III: in Sweden" i O. Bandle m.fl. *The Nordic languages: an international handbook of the history of the North Germanic languages*. Vol. 1. Berlin 2002. S. 841–49.